

hitvitáiban mindig a ráció felől közelített a kérdésekhez, és így akart eljutni a szívhez.⁵ A józan ész mérlegelő szerepe pedig Dávid Ferenc örökségén keresztül az unitárius teológia egyik markáns jellemvonása maradt végig a teológia-történetben.⁶ Érdeemes lenne megvizsgálni, hogy vajon nem ez a „bibliakritika” módszereit alkalmazó egzegézis eredője? Még érdekesebb kérdéskör látszik ilyen tekintetben kibontakozni, ha figyelembe vesszük, hogy a bemutatott kommentárok közül az időrendben későbbiek egyre kevésbé figyelnek a *sensus literalis*ra. A könyv egy ilyen-szerű kutatás jó kiindulópontja lehet, ami tovább pontosítaná a feltárt eredményeket.

⁵ Ld. GELLÉRD Imre, „Dávid Ferenc mint prédikátor”, *Keresztyén Magvető* 85, 2–3 (1979): 149.

⁶ SZABÓ Árpád, „Dávid Ferenc”, in *Erdélyi Panteon I*, szerk. Jánosházy György (Marosvásárhely: Mentor, 1998), 32.

Textus és kontextus. A cím találóan foglalja össze a könyv témáját: az unitárius írásmagyarázók saját koruk konfesszionális kontextusához mérten bontják ki a textust, a Jelenések könyvét. Irományaik tanulmányozása közben az olvasó rácsodálkozhat, mi minden változott és mi minden maradt változatlan egy-egy téma kapcsán a teológiatörténetben. A forrongó egzegetikai és konfesszionális viták hangulatát jól illusztrálják a kötetben időnként megjelenő Jean Duvet 16. századi *L'Apocalypse figuree* ciklusához tartozó metszetei. A kép, a textus, a kontextus és a kommentár így képezi 319 számozott oldal anyagát, amely, ahogyan az egy jó könyvhöz illik, további gondolkodásra készíti az olvasót, és számos új, izgalmas kutatás és kérdés felé ver hidat.

Kató Szabolcs Ferenc

Ulrich Andreas WIEN, *Siebenbürgen – Pionierregion der Religionsfreiheit. Luther, Honterus und Wirkungen der Reformation* (Schiller Verlag: Bonn-Hermannstadt, 2017), 231 pp.

Az erdélyi reformáció nemzetközi együttműködésben történő kutatását konferenciák szervezésével és kötetek gondozásával is elősegítő Ulrich Andreas Wien, az Universität Koblenz-Landau keretében működő Institut für Evangelische Theologie professzora tanulmánykötetében az elmúlt évek ter-

mését gyűjtötte össze. Már a címek felsorolása – *A vallásszabadság az élenjáró régióknak számító Erdélyben; A vallási tolerancia alapjai és korlátai a 16. században; A humanista városi reformáció Brassóban és két főszereplője, Johannes Honterus és Valentin Wagner; A reformáció Erdélyben. Helyi vonások*

a kleinpoldi lelkész, Damasus Dürr reformátori prédikációiban; A kálvinizmus hatásai Erdélyben a 16–17. században; Felekezeti térségek kialakulása Erdélyben. A reformátusok tevékenységének visszhangja az erdélyi szász evangélikusok között a 16–17. században; Politika-hatalom-hit. Viták, konfliktusok és egyeztetési törekvések Erdélyben az egyház és a Nationuniversitát között a 16. század közepétől a 18. század derekáig; Az 1572-es Formula Pii Consensus – is jelzi, hogy az erdélyi reformáció kutatói számára megkerülhetetlenül fontos témákról van szó. A felsorolásunkban utolsó előtti helyen szereplő írás itt látja meg először a napvilágot, míg a megjelenés sorrendjében közölt továbbiakat először 2000–2016 közötti konferenciakötetekben adta közre. A szerző nem változtatott a szövegeken, csupán egy helyütt találtam (132. l.) a mostani megjelenésre vonatkozó aktualizáló keresztutalást. A változatlan közlés, továbbá az, hogy a tanulmányok zöme olyan németországi konferencián hangzott el, ahol föltétlen szükség volt a történeti háttér és az erdélyi reformáció legfontosabb mozzanatainak ismertetésére, óhatatlanul azzal járt, hogy sok alapvető információ többször szerepel a kötetben. Kétségtelen ugyanakkor, hogy még ezek a történeti bevezetések sem ismétlődnek mechanikusan, mert az egyes tanulmányok fő témájának megfelelően az erdélyi reformáció más-más mozzanatai kerülnek előtérbe.

Másfelől jól tudjuk, mennyire szükséges még a sulykoló ismételtetés is ahhoz, hogy az erdélyi reformáció külön útját és rendhagyó megoldásait megértessük a külföldi szakemberekkel, hiszen sokak erőfeszítése ellenére még az első téma, a sokszor hangoztatott vallási tolerancia estében sem tekinthető sikeresnek az erdélyi fejlemények kivételességnek beláttatása. Nagyon fontos tehát, hogy Ulrich Wien személyében egy a szász reformációban érdekelt kutató méltatja ezt a tanulmány címében is tükröződő elismeréssel. Az augsburgi vallásbéke biztosította toleranciát gyakran túlértékelő német kutatókkal implicit módon vitát folytatva egyenes arról beszél, hogy Erdély e tekintetben évszázadokkal előzte meg a birodalomban történeteket. További erénye a dolgozatnak, hogy világosan feltárja a toleráns gyakorlat kialakulásának folyamatát is. Teljes joggal hangsúlyozza a kötetben több helyen is a folyamatot elindító az 1557-es tordai országgyűlés kivételes jelentőségét, s itt csak azt kifogásolhatjuk, hogy érvek felsorakoztatása nélkül csatlakozik azokhoz, aki szerint 1571-ben megtörtént az unitárius egyház hivatalos elismerése. Mint többször kifejtettük (legutóbb angolul a *The Hungarian Historical Review. New series of Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2013-as évfolyamában) teológiai argumentáció tekintetében az 1568-as tordai országgyűlés szövege tartalmazza a legmélyebb gon-

dolatokat – ezt egy helyütt (112. l.) említi a mostani kötet is –, de itt nem unitárius, hanem egyetemes protestáns jellegű argumentációt olvashatunk, s szerintünk komoly jelentősége van annak, hogy a bevett felekezetek felsorolása csupán 1595-ben történik meg. Roppant tárgyszerűnek tarthatjuk ugyanakkor a vallásszabadság 16. századi határainak felsorolását (a Dávid Ferenc perében kicsúcsosodó fellépés legradikálisabb unitáriusok ellen, a politikai képvisellel nem rendelkező ortodox románok csupán megtűrt volta, a jezsuiták többszöri eltávolítása, a szászok rákényszerítése az ágostai hitvallás elfogadására részint belső tényezők, részint a fejedelmi hatalom fellépése következtében), jóllehet a modernizálást kizáró józanság jegyében még azt is hozzátehetnénk, hogy a szerzőnél jóval korlátozottabbnak látjuk a konfesszionális kereteken kívüli individuális vallásosság megélésének lehetőségét (14. l.).

A felsoroláshoz kapcsolódó kérdések némelyikére meg visszatérünk, ám előbb külön is hangsúlyozzuk, a szászoknál 1572-ben történtek ilyen értelmezése demonstrálja talán a legvilágosabban azt a tárgyyszerűsége törekvést, amely a kötet legnagyobb érdeme, s amely lehetővé teszi a szerző számára, hogy a szász közösségen belül is folyamatosan regisztrálja az egyneműség alól tartósabban vagy alkalmilag kilógó jelenségeket, s többször is hangsúlyozza, hogy a teljes egységesülés

csupán 1670 táján zárult le. Megnyilvánul ez a modern kutatási eredmények körültekintő mérlegelésében is, hiszen Adolf Schullerus, Kart Kurt Klein és Erich Roth és Gernot Nussbächer eredményeinek és megfontolásainak mérlegelő felhasználásával vázolja fel az erdélyi és ezen belül a szász-ság reformációjának első évtizedeit, egyáltalán nem titkolva, hogy a koncepció leglényegesebb mozzanatait Andreas Müller legfrissebb megállapításai alapján körvonalazza. A magyar kutatók közül Csepregi Zoltán megfontolásaira is támaszkodva kitűnő összefoglalásokat kapunk a Honterus és Valentin Wagner fémjelezte Szeben és Brassó központú fejleményekről, s az elemzés indokolni tudja, hogy a Hamm Berndt által a délnémet városokra alkalmazott terminológia átvételével, a patrícusok által irányított humanista városi reformációról (patrizistisch-humanistische Stadtreformation) beszéljen. A könyv második és harmadik fejezetében különösen izgalmasnak találtuk a késő középkori előzményeket taglaló részeket, amelyek azt mutatják be, hogy az említett városok, de különösen Szeben magisztrátusa miképpen akarta irányítása alá vonni szinte a teljes egyházi intézményrendszert, aminek a másik oldalról aztán az is következménye lett, hogy a reformáció alapüzenetének átvételét összekapcsolták a késő középkori spiritualitás sok eleméhez való szívós ragaszkodással. Wien meggyőzően mutatja ki en-

nek a reformációs programnak az összefonódását azzal a humanisztikus filológiai, etikai és pedagógiai programmal, amely az erdélyi századok számára mintaadóan, iskolai és könyvkiadási gyakorlatukat is mélyen és hosszú időre befolyásolóan valósult meg a folyamatosan zsinórmértéknek tekintett Melanchthon életművében. Itt viszont szívesen olvastam volna reflexiót arról, összeegyeztethetőnek tartja-e ezt a koncepciót az egy helyütt legalábbis pozitív hangsúllyal említett Jan-Andrea Bernhard hatalmas terjedelmű monográfiájában leírtakkal, aki a Melanchthont is felölelő „reformhumanizmus” szívós hatásával nem csupán a reformációt gyors elterjedését magyarázza, hanem azt is, hogy Erdélyben és Magyarországon a viták ellenére gyorsan zajlott le a helvét irányzatok befogadása is, amelyeket tehát szerinte itt éppen az tett vonzóvá, hogy lutheranizmustól eltérően képesek voltak a humanizmus és a reformáció összhangjának megteremtésére. Nagy a kereslet tehát ez iránt az összhang iránt mondanám cinikusan, de az nem vitás, hogy nagyobb joggal beszél erről Ulrich Wien, hiszen Honterus vagy Wagner esetében a hit és a tudás viszonya, vagy a megigazulás tan tekintetében is olyan gondolatokkal találkozunk, amelyek kétségtelenül eltérnek a Luther által hangoztatottaktól. Azt talán mégsem ártott volna hangsúlyozni, hogy ez az erdélyi századok között meghonosodott eruditus iskolás humaniz-

mus is több fényévnyi távolságra volt azoktól a merész dogmatikai és antropológia újításoktól sem visszarettenő tendenciáktól, amelyeket az európai humanizmus sok európai képviselőjénél tetten érhetünk. Ennek leszögezését az is szükségessé tenné, hogy Wien tanulmányaiban több helyen olvashatjuk: Erdély specifikuma volt, hogy helyet adott a reformáció elterjedésének folyamatában fellépő racionalisztikus korafelvilágosult tendenciáknak. Amikor erről beszél, nyilvánvalóan az anti-trinitáriusokra gondol, s fogalomhasználata arra enged következtetni, hogy a szentháromságtagadók teljes mezőnyére. Mi úgy gondoljuk (erről Keserű Gizellával közösen tanulmányt is írtunk), hogy méltánytalanul és tudományosan elfogadhatatlanul járnak el azok, aki az erdélyieket kirekesztik a felvilágosodást előlegező gondolati hagyományból, ám mondandónk fontos eleme, hogy ez egyáltalán nem igaz a szentháromságtagadók egészére, hiszen ennek korai változatai közül soknak a rációnak semmiféle szerepet nem juttató biblicizmus volt a meghatározó eleme, s komoly belső viták során jutottak el a legradikálisabb képviselőik, a 16. században talán leginkább Christian Francken, annak kinyilvánításáig, hogy a vallási kérdésekben a ráció a végső instancia. Fontos tehát, hogy óvatosabban kezeljük a racionalista vagy racionalisztikus megjelölést, hiszen Matthias Hebler vagy az alább még említendő Damasus Dürr a né-

metországiak evangélikusokhoz hasonlóan a ráció szolgálatában állóknak tekinti már az ubiquitast belátni nem tudó reformátusokat is, amint ez az utóbbinak abból a roppant szuggesztív prédikációjából is kiderül (a tanulmánykötet a 101. oldalon idézi), mely az észt az Achab királyt bálványozásra készítető szépséges asszonnyal (die schöne frau Jezabel) azonosítja.

Wien Szegedi Edit németül és magyarul közzétett tanulmányára építve a patrícusok által vezényelt humanista városi reformáció típusába sorolja be a kolozsvári fejleményeit is. A rokonság természetesen nem tagadható, ám az árnyalás érdekében célszerű lett volna figyelembe venni Keserű Gizellának a *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen* kötetben közölt észrevételeit, aki nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a magyar falvak sűrűjében elhelyezkedő és a magyar vármezőkben történetekre is reagálni kénytelen város sajátos érdekei érvényesítése végett már a reformáció fellépte előtt kilépett az *universitas saxonum* közösségéből, s ez befolyással volt a reformáció alakulására is, s végső soron ezzel magyarázható, hogy a erdélyi szászság spirituális sokszínűségét gazdagítva mintegy 160 esztendőn keresztül szász unitárius gyülekezet működött itt, amelynek létét persze hosszú időn keresztül eljelentéktelenítő szemlélettel kezelt mind a magyar nacionalista, mind a dogmatikai egyneműségét

hangsúlyozni szerető szász dogmatikai elfogultság.

A magyar kutatók számára alighanem a kötet legnagyobb újdonságát jelenti a következő, a kleinpoldi prédikátor, Damasus Dürr prédikációs kötetéről szóló tanulmány, amely a konfesszionális térségek kialakulásával foglalkozó konferencián hangzott el, s amely egy olyan szerzőt állít a középpontba, aki valóban környezete spirituális és köznapi élete egészének kezében tartására és formálására törekedett. A beszédes alcímekkel is jól tagolt tanulmány nagyon jól megválogatott idézetekkel illusztrálja, hogy a kéziratban maradt prédikációk nem csupán a hívek vallási nézeteinek tisztaságára, de nem is csupán a templomuk hagyományörző berendezésére vagy a szentségek kiszolgáltatásának ugyancsak az evangélikus hagyomány szentesítette tisztaságára ügyelt, hanem a mindennapi élet egészének igyekezett rendet szabni, amit kitűnően példáznak az úrvacsora vétele előtti kölcsönös megbocsátásra mintát adó szövegek közlése is. Úgy tudom, hogy szerzőnk hamarosan megjelenteti ennek a 16. századi szász írásbeliségben unikumnak számító kötetnek a teljes szövegét, ami ösztönzést jelenthet a magyar kutatók számára is analógiák keresésére. Ennek nem kívánok elébe vágni, de a szinte ugyanabban az időben született Bornemisza-posztillák mellett az emberi élet teljessége átfogásának igénye

szempontjából nem látszik rossz jelöltnék az a Foktövi Máté sem, aki a 17. század elején az emberről szóló ugyan-csak kéziratban maradt prédikációkat írt, s akiről Hubert Gabriella írt nagyon értékes tanulmányt.

A 16. századi dogmatikai fejlemények iránt fogékony olvasó ugyanakkor bizonyára azzal a két tanulmány-nyal találkozunk szívesen, amelyek a kálvinizmus erdélyi hatásával, illetőleg azzal foglalkoznak, hogy milyen visszhangot váltott ki a református felekezet megjelenése a szász evangélikusok között. Az első keretezését már-már provokatívnak is tekinthetjük, hiszen annak felvetésével nyit, illetőleg zár, hogy mi vitte rá II. Rákóczi Györgyöt az Erdélynek közismerten Mohácshoz hasonló katasztrófát jelentő lengyelországi vállalkozásra. A bevezetés még csak felveti, hogy szerepe lehetett ebben annak a magyarságot Isten választott népének tekintő elhivatottságtudatnak is, amelyet fejedelmek környezetében élő magyar kálvinista teológusok dolgoztak ki, az utolsó egység és az összefoglalás ezt még további részletekkel egészíti ki, utal a fejedelmeket Mózes és az ótestamentumi királyok szerepében láttató szövegekre, illetőleg a török és a római Antikrisztus vereségét vizionáló apokaliptikus váradalmakra. „Innen már csak egy kis lépés kellett ahhoz, hogy az erdélyi udvar 1648 óta egyre fokozódó agresszív irányultsága belesodorja a lengyelországi kalandba.” (120. l.) Erre a

kérdésre még visszatérünk. Összefoglalóan az itt egyberántott fejezetek közül az elsőről azt mondhatjuk, hogy három nagy egységbe foglalva, a református törekvések megjelenést, majd a románok közötti hitterjesztést is felölelő missziózást, illetőleg 17. századi kiteljesedést számba véve kapunk áttekintést az általánosan ismert és elfogadott mozzanatokról. Különösen nagy elismeréssel szól a 17. századi fejedelmek támogatásával létrejött iskola-rendszerről, s ezen belül a diákokat Hollandiából, Németországból, Csehországból és Lengyelországból is idevonzani tudó gyulafehérvári kollégiumról. Ez azt is jelenti persze, hogy a kötet nem vesz tudomást a Ősz Elődnek a Kálvin művek erdélyi jelenlétére vonatkozó alapos kutatásairól, de nem foglal állást abban a vitában sem, amely Kálvin műveinek 16. század derekára datált recepciójáról Jan-Andrea Bernhard és Csepregi Zoltán között zajlott le, s amelyben csaknem bizonyosan az ezt tagadó utóbbinak van igaza. Pozitívumnak tekinthetjük ugyanakkor, hogy elfogadja azt az újabban lengyelországi forrásokkal is alátámasztott elképzelést, hogy magyar lakta területeken lezajlott helvét fordulatot annak legfőbb munkása, Giorgio Biandrata csupán átmeneti állapotnak tekintette, csakhogy az elérendő magaslat szerintünk a fentiekben elmondottak értelmében nem egy „korafelvilágosult elemeket tartalmazó későhumanista vízió” volt, hanem egy Erasmus műve-

iből építkező olyan biblikus kereszténység, amely néhány alapvető hittételben megegyezést kimunkálva félre akarta tolni a protestantizmust megosztó dogmatikai vitákat. Ebben a fejezetben kerül sor az unitáriusok helyzetének nagyon vázlatos ismertetésére is, amelyben azt a nagyon érdekes, de további bizonyítékokat igénylő megjegyzést is olvashatjuk, hogy 1620 körül valamiféle enyhülés következett volna be kezelésükben. A legerősebbnek a harmadik nagy alfejezet befejező részét tarthatjuk, ahol a hazai szakirodalomban nem eléggé olvasott és felhasznált Graeme Murdockra támaszkodva mutatja be a református felekezet és a fejedelmi hatalom érdekközösségének kibontakozást a 17. század derekára, amely a kultúra területén is a református törekvések dominanciáját eredményezte.

A következő fejezet aztán egy-egy Abraham Scultetus-, valamint Damasus Dürr-idézetből kiindulva igen szuggesztíven mutatja be, hogy miként feszült egymásnak és teremtett eltérő konfesszionális teret az a vízió, amely a pápaság összes maradványának kíméletlen kiiktatására törekedett, s az, amely a tisztességes rend megőrzése érdekében (der ehrelichen Ordnung wegen) óvakodott attól, hogy eltörölje a templomok és a közönséges lakóépületek közötti különbséget, megtartotta tehát a főoltárokat és a képeket, nem vetköztette ki a papokat megkülönböztető öltözetükből, s óvakodott a hagyó-

mány szentesített rituális külsőségek kiiktatásától. Ennek a mentalitás egészére is hatással lévő különbségnek a szívós tovább élését demonstrálja egy Johannes Tröstler *Das alt und neu-teutsche Dacia*-jából (1666) származó idézet is, ám szerzőnk Matthias Glatz és a segesvári Simon Paulinus példájával is igazolja, hogy nem volt teljesen mentes az antitrinitárius vagy helvét hatástól a szász evangélikus világ. A fejezet legérdekesebb részének a brassói Fekete templom levéltárából származó éneskönyvet illető megfigyeléseket találjuk. A nemrégén Szöcs Tamás által közzétett, 1630–1706 közötti időszakra datált, agendát, kátét és graduált tartalmazó gyűjteményben Lobwasser zsoltárparafrázisaiból származó részletek is találhatóak, s ez ismét csak a felekezeti határok időnkénti átlépéséről tanúskodik.

Az utolsó fejezet egyszerre ad történeti áttekintést és tűz ki új feladatokat. Ismételten körvonalazza, hogy mi-
ben tér el az erdélyi szászok világi és egyházi intézményrendszere mind a birodalom evangélikussá vált részeitől, mind az evangélikussá vált országokétól, bemutatja hogy az itteni sajátos megoldások hogyan függnek össze a későközépkorig visszavezethető hagyományokkal. A szerző szerint ezek következtében is számíthat nemzetközi figyelemre az 1601 és 1752 között született zsinati jegyzőkönyveket, továbbá a hozzájuk kapcsolódó vizitációs jegyzőkönyveket is közzé tevő vál-

lalkozás. Néhány szűrőpróba közlése ezt igazolja is.

Az utolsó fejezet (talán logikusabb lett volna a kötet valamelyik korábbi tanulmányához társítva közölni) méltatását néhány általánosabb észrevételünkkel is összekapcsolva zárásként a következőket mondhatjuk. A tárgyszerűségre törekvő szerző tiszteletre méltóan törekszik arra is, hogy a magyar kutatók eredményeit is hasznosítsa. Ez nem minden Erdély történetével foglalkozó szerzőről mondható el, ezért föltétlenül regisztrálnunk kell, hogy idegen nyelven közölt publikációinkról tud, azok zömével szembenéz, eredményeit fölhasználja. Az is tagadhatatlan, hogy többet kellene idegen nyelven publikálnunk, de tény, hogy a kötet kérdéskörében is nagyon fontos eredmények igazán árnyalt és részletesen dokumentált megfogalmazásban magyar nyelven látták meg a napvilágot s ezek így kimaradtak az összképből. Ilyen a fejedelmek szerepe az erdélyi vallási viszonyok alakításában. Szerzőnk többször beszél arról, hogy János Zsigmond fejedelem meghatározó volt mind a protestantizmus meghonosításában, mind az antitrinitarizmus diadalra jutásában. Horn Ildikó (lásd a *Hit és hatalom* kötet tanulmányait) és a sorok írója (a *Hitújítás és egyházalapítás között* kötetben) néhány részletkérdésben ugyan nem, de a lényegben egyetértő újabb megfontolásai szerint ez egyáltalán nincs így: csak vonakodva és lassan szakított a katolicizmussal

1564 tavaszán, nem volt kezdeményező a helvét fordulat véghez vitelében, s unitáriussá is csak élete legvégén, 1569 őszén vált. Inkább arról beszélhetünk tehát, hogy követte a társadalomban, illetőleg a politikát formáló elitben lezajlott változásokat, ami azt is jelenti, hogy élete végén tette magáévá azt a koncepciót, amely jóval korábban Petrovics Péter környezetében alakult ki. Ennek az a lényege, hogy a kialakulóban lévő új ország önálló entitását, s Habsburg fennhatóság alatt marad országrésztől eltérő voltát vallási tekintetben úgy akarta felmutatni, hogy minél távolabbra kerüljön a katolicizmustól. Ez fontos a Wien szerint nagyon toleránsnak tekintett Báthory István megítélése szempontjából is. Szerzőnk a fejedelem, majd lengyel király egyik legendás mondását idézi (*rex populorum, non consentiarum*), a hagyományban pedig rögzült az a másik még felelelőbb mondása is, hogy Isten három dolgot tartott fenn önmagának: a semmiből teremteni, a jövőt előre tudni és a lelkiismereten uralkodni. A magyar szakirodalomban régóta zajlik vita e nyilatkozatok és tényleges intézkedései viszonyáról. Ezt itt most nem idézhetem fel, csupán azt említem meg, ami- ben mintha egyetértés lenne. Bármilyen motivációból történt is tény, hogy szakítani akart a fenti Petrovics Pétertől eredő koncepcióval, mert az szerinte különösen a legváltozatosabb eretnekségek itteni megjelenésével Erdély politikai elszigetelődésével járt. Mind-

az tehát, ami az 1570-es évek végéig uralkodása alatt történt magyarázható pőre politikai megfontolásokkal is, és sokan rokoníthatónak tartják a Jean Bodin és a környezetében élő politikusok által javasoltakkal a franciaországi vallásháborúk megszüntetésére. Ropant fontos ugyanakkor, hogy az 1580-as évek elejétől a lengyel királyként elért sikerekkel is összefüggésben a történészek hatalmas fordulatot észlelnek politikájában, s erről Kruppa Tamás az említett *Radikale reformation* kötetben is ír. Ennek lényege az volt, hogy egy nagy nemzetközi koalíció keretében lehetőséget látott a török kiszorítására, s a középkori magyar királyság helyreállítására, s élete utolsó szakaszában ennek megvalósítása állt tevékenysége középpontjában, nem pedig Erdély önállóságának megóvása egy későbbi újra egyesülés reményében. Ez nem csupán az erdélyi politika vallási mozzanataival jelentett szakítást, hanem annak minden elemével is, de persze a legszerveesebb következménye volt a jezsuiták egyre fokozottabb támogatása. Erre intette végrendeletében Báthory Zsigmondot is, s mindaz, ami nagykorúvá vált unokaöccse alatt történt, a belépés 15 éves háborúban, majd a hagyományos erdélyi politika képviselőinek, a „törökös” vagy „filozófus” uraknak kegyetlen legyilkolása 1594-ben, ebbe a vonulatban illeszthető be. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy ebben a kivégzettek vagy elmenekültek közegében figyelhetőek meg leginkább

a konfessziók határait áthágó egyéni vallásosság bizonyos elemei.) Arról persze viták folynak, hogy ennek a hatalmas, de kockázatos vízióknak bizonyos mozzanatai kimutathatók-e már erdélyi uralkodása kezdetén, de az a vezérlőelv, hogy egy vallási csoportosulás annál inkább támogatandó, minél közelebb áll a katolicizmushoz egészen bizonyosan munkált benne akkor, amikor uralkodása kezdetén nagyon határozottan belenyúlt a szász közösség vallási ügyeibe is, amiről elmélyült elemzéseket olvashatunk Ulrich Wien kötetének több dolgozatában, így az utolsóban is. Természetesen elhibázott lenne Báthory Istvánt tenni felelőssé mindazért, ami a politikai tehetségben őt meg sem közelítő, s a sors által kiegyensúlyozatlanságra ítélt Báthory Zsigmond uralkodása idején történt. Azt azonban a 15 éves háborúhoz való erdélyi csatlakozást kikerülhetetlennek tartó történészek sem tagadhatják, hogy a fejedelemség számára az 1657-es kaland utánihoz hasonló pusztulást hozott Erdélyre, s ha már az analógiáknál tartunk ennek hátterében is megragadható a realitásérzékelt elhomályosító, felekezeti motivált, megszállott váradalmasság. Ebben az esetben a politikai cselekvés a legeltökéltebb jezsuitáké, míg 1657-ben azoké a protestáns prédikátoroké, akik nem tudták kivonni magukat Comenius és őt ihlető próféták hatása alól.

Ulrich Wien ezt az összefüggést ugyan nem bontja ki, de másfelől na-

gyon jól érzékeli a Báthory István 1572-es intézkedéseinek újdonságát és kivételes jelentőségét. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy az ezt taglaló részt olyan kérdések sorozatával zárja, amelyekre a további kutatásoktól várja a feleletet. Ezek között egy olyan is van, ahol a magyar kutatók is mondhatnak majd valamit. Magyarázatra vár, mondja szerzőnk, hogy a szászok 1572-es zsinata miért csak a katolikusok és az antitrinitáriusok iskoláinak látogatásától tiltja el a lelkészeik és tanítóik fiait, említést sem téve a református kollégiumokról. Szerintem ez egyszerűen nagyon beszédes bizonyíték arra, hogy a század utolsó harmadában az említett két felekezet tanintézményei álltak

nagy vonzerőt jelentő színvonalon, s elhibázott lenne a 17. századi viszonyokat visszavetíteni erre az időszakra. Hadd emlékeztessenek csupán arra, hogy csak az utóbbi évek kutatásai (többek között Kiss András és Sipos Gábor munkái) feltárták, hogy micsoda erőfeszítéseket kellett tenni a 17. század elején a református egyháznak kolozsvári intézményei megteremtésére. A tanulmánykötetnél jóval nagyobb hangsúlyt helyeznék a leghatározottabban Keserű Bálint által megfogalmazott mozzanatra, hogy e folyamat szellemi és személyi bázisát egyaránt a történeti Erdélybe programosan bevitt partiumi reformátusság jelentette.

Balázs Mihály